

Становлення соціальних інститутів опікування для дітей-сиріт в Україні (з історії питання)

Особливість і спрямованість соціальної політики Української держави в галузі дитинства полягають у тому, щоб усіляко сприяти пом'якшенню впливу на дітей негативних наслідків соціальних процесів, які мають місце в суспільстві, створювати оптимальні умови для підтримки соціально незахищених категорій дітей, до яких насамперед належать сироти та діти, які залишилися без піклування батьків.

На вирішення проблем, пов'язаних із незахищеністю дітей, спрямовано міжнародні акти, якими є Декларація ООН про права дитини (1959), Конвенція ООН про права дитини (1989), Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту, розвитку дітей (1990). В Україні, яка цілком підтримує міжнародні акти, питання, пов'язані з захистом прав знедолених дітей і визначенням засобів забезпечення їх соціальної адаптації, були закріплені в Конституції України (1991), Постанові Кабінету міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту дітей та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (1994), Указі Президента України «Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків» (1997), Законі України «Про охорону дитинства» (2001) та ін.

Однак, кризові явища, характерні для сучасного українського суспільства, що супроводжуються збільшенням кількості дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, актуалізують необхідність здійснення подальших досліджень, спрямованих не лише на виявлення ефективних засобів матеріального утримання означеної категорії дітей, а й на сприяння їхній соціальній адаптації, зміцнення фізичного здоров'я, формування особистісних моральних якостей, умінь і навичок, які забезпечили б їм нормальне життя і самостійну діяльність у відкритому соціумі.

Вивченню передумов виникнення біологічного та соціального сирітства, пошукам засобів його подолання і забезпечення соціальної адаптації знедолених дітей присвятили свої дослідження Л. Артюшкіна, В. Виноградова-Бондаренко, Л. Канішевська, О. Карпенко, Б. Кобзар, В. Оржеховська, О. Парфенова, І. Пеша, Н. Побірченко, А. Полянничко, Н. Сейко, В. Яковлева, І. Янченко та ін.

У цьому контексті доцільним є звернення до досвіду минулого, вивчення якого дасть змогу ознайомитися з різними підходами до розв'язання проблеми, наповнить соціальну педагогіку новими фактами, що сприятиме її подальшому розвитку та збагаченню.

Мета статті: висвітлити тенденції розвитку соціальних інститутів опікування дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

У Російській державі, до якої в середині ХVІІ ст. була приєднана більша частина України, ідея розгортання системи громадської опіки почала реалізовуватися за часів правління царя Федора Олексійовича. Було видано наказ (1682) про відкриття спеціальних будинків для знедолених дітей. У цих закладах, що перебували на повному державному утриманні, дітей навчали грамоти і ремесел, які «в усіх випадках потрібні», готуючи їх у такий спосіб до самостійного життя в тогочасному соціумі. На зміну характерної для попередніх періодів суспільного розвитку настанови «любові до вбогих, юродивих», що була заснована на вірі у спасіння душі, приходиться необхідність забезпечити потреби держави в грамотних ремісниках [4, с. 7]. Деякою мірою це пояснювалося нестачею робочих рук і баченням у дітях-сиротах можливого способу розв'язання цієї проблеми. Після завершення навчання в спеціальних закладах, дітей передавали приватним особам і релігійним установам як додаткових робітників, котрі працювали безкоштовно. Подібна опіка була найбільш примітивною формою турботи суспільства та держави про малолітніх, а дитина, яка залишилася без батьків, «била чолом особі, яка погодилася взяти її до себе», чим забезпечувала собі прожиття. Означена система піклування проіснувала майже до ХVІІІ століття.

У цей же період існував приказ громадської опіки, який вирішував справи «немічних та вбогих» і дітей-сиріт. Патріарх Никон дістав від царя право приймати від бездоглядних і безпритульних скарги та побажання з наступною їх передачею царю. До цієї категорії населення належали насамперед діти бідних селян-общинників, яких у Х–ХІV ст. на Русі називали сиротами. Пізніше термін «сирота» було витіснено терміном «селяни» (у давніх актах і грамотах); у ХVІ–ХVІІ століттях «сиротами» почали називати не лише селян, посадських людей, стрілецьких та солдатських дружин, а й дітей, які в силу різних причин залишилися без піклування батьків.

Отже, можна стверджувати, що поняття сирітства було неоднорідним. воно охоплювало як дітей-сиріт, які втратили батьків, так і соціальних сиріт, котрих через історичні традиції вилучали з сім'ї та передавали на виховання в інші родини, що зумовлювало появу так званого штучного сирітства.

У першій половині ХVІІІ століття на українських землях сформувалася своєрідна система доброчинності й опіки. На Правобережжі значний внесок у розвиток опікунської діяльності зробили православні церковні братства та окремі меценати (князі Острозькі, гетьман Сагайдачний та ін.), представники козацтва, монастирі василіянок, які виявляли турботу про бідних, немічних, хворих дітей. Започатковані в цих закладах зміст і методи діяльності, як і сама опікунська практика, мали тенденцію до посилення виховного характеру,

забезпечення адаптації вихованців до умов тогочасного суспільства [3, с. 12]. Тут усталилася певна спільність морально-духовних умов, на ґрунті яких «формувався своєрідна система доброчинності й опіки. Пізніше вона стає орієнтиром для суспільної педагогіки загалом» [3, с. 12–13].

Необхідність створення суспільних закладів опіки в другій половині XVIII ст. зумовлювалася зростанням дітовбивства – проблеми, що непокоїла уряд, спонукаючи до пошуку адекватних способів її вирішення. У 1764 р. Катерина II відкрила в Москві Виховний будинок, який працював за спеціально розробленою програмою. Основна мета цієї програми полягала у «перетворенні сиріт на людей, які увібрали кращі ідеї освіти» [2]. Імператриця виділила на цей заклад 100 000 крб. власного капіталу, інші гроші надходили від добровільних жертвників.

Проект Виховного будинку був підготовлений реформатором І. Бецьким. Згідно з розробленою ним програмою, цей заклад мав очолювати головний попечитель, який повинен був мати добру освіту, досвід виховання дітей, уміти вести господарство. Піклувальна рада складалася з шести знатних осіб, на яких покладався обов'язок допомагати в здійсненні контролю за станом справ і коштами, що надходили на його утримання [2].

У Виховному будинку працювали головний наглядач і головна наглядачка, скарбник, економка, лікар, повивальна бабка, два священики, годувальниця, няньки (кріпосні й вільні) для найменших дітей, учителі словесності. Кількість працівників змінювалася відповідно до кількості дітей, чим прагнули створити сприятливі умови для їх утримання та виховання.

Від 3-х до 6-ти років дівчата і хлопчики жили разом і виконували різні види легкої праці. З 7 до 11 років діти відвідували школу (1 година на день), де вивчали основи віри та читання. Хлопчиків навчали плести панчохи, ковпаки, сіті, залучали до роботи в саду. Дівчата опановували навички прядіння, плетіння, ткацтва стрічок, плетення мережив. З 11 до 14 років хлопчики продовжували навчатися означених ремесел, а дівчата, крім подальшого вдосконалення названих навичок, навчалися пекти хліб, прати, виконувати різноманітні хатні справи. Заняття в школі включали письмо, арифметику, Катехізіс. Починаючи з 14–15-річного віку, хлопчиків віддавали на навчання в різні майстерні (за вибором) на 4–5 років.

Про рівень навчання в Московському виховному будинку свідчить той факт, що після завершення навчання в ньому, вихованці вступали до університетів, медико-хірургічних академій, а вихованки працювали наставницями чи вчительками [1]. У міру завершення терміну перебування дітей у закладі й виходу з нього, на їхні місця приймали осиротілих дітей обох

статей військових обер-офіцерів і чиновників цивільної служби до 9-го класу включно. Перевага надавалася повним сиротам. Вихованці чоловічої статі були зобов'язані після виходу з виховного будинку працювати протягом шести років за місцем призначення, а жіночої статі «присвячувати себе званню класних дам у навчальних закладах, наставниць, виховательок або вчительок у приватних будинках як у столицях, так і в губерніях, ... продовжуючи служіння в цих званнях також не менше шести років, за винятком випадків одруження» [1].

Таким чином, Московський виховний будинок розглядався не лише як місце утримання безпритульних дітей, а й як заклад, що забезпечував їхнє виховання, формування вмінь і навичок, які могли стати їм у нагоді в майбутній самостійній життєдіяльності, забезпечуючи в такий спосіб соціальну адаптацію в суспільстві.

Будинок, в якому розміщувався притулок, був «найграндіознішою і найкрасивішою спорудою такого призначення в Європі» [8, с. 342]. Однак, незважаючи на це і добрі наміри І. Бецького, зафіксовані ним у розробленій програмі, умови перебування в притулку бажали бути кращими. Підтвердженням цього можуть бути такі факти: із 523 дітей, які перебували в Московському притулку в 1764 році, 424 дитини померли того ж року; в 1767 році 1074 з 1089 дітей, які були зараховані до цього закладу на виховання, також померли. Основна причина великої дитячої смертності полягала у відсутності необхідної кількості годувальниць для немовлят, а також в інших порушеннях, які допускалися обслуговуючим персоналом та керівництвом.

Отже, наміри І. Бецького дати безпритульним дітям освіту й виховання не були реалізовані повною мірою. З метою поліпшення ситуації, насамперед забезпечення належної опіки й годування немовлят, було вирішено віддавати їх годувальницям у навколишні села. Годувальниці отримували платню в розмірі 2 карбованці на місяць та доплату в такому ж розмірі, якщо через дев'ять місяців (згодом у віці п'яти років) дитина поверталася до притулку живою [7, с. 141].

У 1802 р. Міністерство внутрішніх справ приймає «Проект положення о нищих», згідно з яким починають створюватися губернські попечительські ради. Їх обов'язок полягав у розміщенні дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, чоловічої статі до 8 років і жіночої статі до 14 років у сім'ях і виховних будинках. Цим положенням було започатковано відкриття виховних будинків і дитячих притулків не лише у великих містах, а й у провінції [6, с. 217].

У 1807 р. запроваджується міське виховання, яке полягало в тому, що матерям надавали можливість виховувати своїх дітей удома за певну плату до 7-річного віку.

У 1828 р. приймається закон про заборону подальшого відкриття виховних будинків у губерніях. Усіх дітей, що перебували на той час у губернських притулках, відправляли для подальшого утримання у сільську місцевість, де опікування здійснювалося переважно за рахунок приватної благодійної підтримки. Як наслідок, до сирітських будинків, що розташовувалися у великих містах, почали привозити значну кількість немовлят. Це «сумне явище почало згортатися лише зі створенням земських установ і міських управ» [6, с. 15].

Існувала й така форма опіки над дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків, як патронаж – передача вихованця притулку до сім'ї «на вигодовування», що було затверджено «Учреждением для управления губерний» від 7 листопада 1775 року. До таких сімей ставилися певні вимоги: забезпечувати здоровий розвиток дитини, сприяти здобуттю нею початкової освіти, оволодінню трудовими навичками для самостійної діяльності у майбутньому. Однак ці вимоги не завжди виконувалися, адже дитину на вигодовування брали зазвичай родини, що належали до найбільш бідніших верств населення, розраховуючи завдяки цьому одержати певну винагороду. Винагорода була більшою у випадку, коли на виховання брали зовсім маленьку дитину, яка ще не могла допомагати у господарстві. Поступово (після досягнення дитиною 12–14 років) виплати скорочувалися або припинялися зовсім, що обґрунтовувалося використанням дитячої праці в господарстві. Тому не поодинокими були випадки, коли прийняття дитини в родину розглядалося на рівні «промислу», тобто її використовували як робочу силу [5, с. 62–63]. Заможні громадяни вибирали таку форму опіки, як усиновлення.

У цей період на законодавчому рівні утверджується й така форма опіки над дітьми-сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків, як патронат [3, с. 57]. У початковому варіанті ця форма стосувалася переважно малолітніх злочинців і передбачала надання їм допомоги в набутті професійних навичок для подальшого працевлаштування. З цією метою створювалися благодійні притулки, завдання яких полягало у формуванні у вихованців необхідних професійних навичок та залученні їх «до справи», враховуючи особистісні нахили та здібності.

У виховних будинках, які здійснювали патронат, влаштовувалися не лише майстерні, а й спеціальні навчальні класи, де готували фельдшерів,

сільських учителів, повивальних бабок, няньок, телеграфістів, шкіперів для торговельного флоту. Виховний будинок поставав центром опіки й піклування на певній території [3, с. 57].

Долею дітей-сиріт, сліпих і глухих опікувалася дружина імператора Павла I, імператриця Марія Федорівна. Після її смерті (1854) було створено Відомство закладів імператриці Марії, яке контролювало сирітські притулки, інститути шляхетних дівчат, жіночі училища та гімназії, школи для глухонімих та сліпих. Згодом це Відомство очолювали інші імператриці.

У віданні Відомства перебували спочатку лише виховні будинки, в яких виховувалися й одержували освіту незаконнонароджені діти та діти-сироти. Юнаки утримувалися до 21 року, а дівчата – до 19. Ті, хто засвоїв грамоту, мали можливість навчатися ремесел: кравецької справи, швацької справи, вишивання, ткацтва, рукоділля, ведення домашнього господарства тощо.

У 1837 р. до системи закладів Відомства імператриці Марії зараховуються і дитячі притулки. Перший такий притулок було відкрито в Петербурзі при Будинку піклування трудящих на кошти фабриканта та мецената О. Демидова. Притулок призначався для дітей, «яких залишали матері, котрі йшли на заробітки», і здійснював денний нагляд за дітьми робітниць демидовських промислових підприємств. Незабаром у різних місцях Петербурга було відкрито ще чотири аналогічні навчально-виховні заклади.

Досить відомим на той час був притулок принца Петра Георгійовича Ольденбургського в С.-Петербурзі. Він мав чоловіче та жіноче відділення. Хлопчики здобували освіту в обсязі тогочасної початкової школи, навчалися якогось ремесла й отримували направлення до реального училища, а дівчата навчалися за програмою гімназії та педагогічного класу. У притулку функціонувала музична й художня школа, годинникова, слюсарно-механічна, швейна майстерні.

Велика роль у створенні дитячих притулків належала В. Одоевському. У 1837 р. він очолив «Комитет главного попечительства о детских приютах», розробив «Положение о детских приютах», яким передбачалося запровадження в цих закладах релігійно-морального виховання, зміцнення фізичного здоров'я дітей, розвиток їхніх розумових здібностей. Дітей молодшого віку мали навчати читання, письма, початкам арифметики, а старшого віку – чотирьох правил арифметики [2, с. 38–39]. Однак на практиці губернські притулки не надавали належної уваги безпритульним дітям, свідченням чого була їх велика смертність. З огляду на це, уряд призупинив діяльність виховних будинків, що підпорядковувалися губернським попечительствам; ці заклади знову були перенесені в столичні міста.

У другій половині XIX – на початку XX століття опіку над знедоленими дітьми здійснювало Відомство імператриці Марії, яке через свої Прикази керувало діяльністю столичних, деяких губернських та повітових попечительств, благодійних товариств і безпосередньо сирітських закладів, а також земствами, які опікувалися всіма іншими губернськими сирітськими будинками та притулками.

З огляду на наявні кошти та місцеві умови дитячі притулки та сирітські будинки поділялися на такі категорії: 1) ті, що опікувалися протягом дня дітьми, які залишилися без нагляду батьків або родичів, які працювали, а також такими, котрі через об'єктивні умови життєдіяльності сім'ї не мали можливості одержати початкову освіту й були позбавлені виховного впливу; 2) ті, в яких перебували постійно повні сироти, напівсироти та діти, які залишилися без піклування батьків; 3) ті, що опікувалися покинутими немовлятами. На повне утримання до притулків приймали лише дітей найбільш бідних батьків, причому перевага надавалася сиротам і напівсиротам.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX століття склалася чітка система організаційних форм забезпечення соціальної адаптації знедолених дітей, як то: дитячі притулки у містах (столичних, губернських, повітових) і в сільській місцевості, загальна кількість яких складала 438 притулків з контингентом 14 439 дітей дошкільного й молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Zamoyski A. 1812: Napoleon's fatal march on Moscow / A. Zamoyski. – London : Harper Collins, 2004. – 342 p.
 2. Доклад Таврической Губернской Земской Управы Таврическому Губернскому Земскому собранию XXXIX очередной сессии о призрении подкидышей. – [Б. гор.], 1897. – 18 с.
 3. Максимов Е. Десятилетие попечительства о домах трудолюбия и работных домах / Е. Максимов. – СПб., 1906. – 164 с.
 4. Масловская З. Приютские дети в городских школах / З. Масловская // Русская шк. – 1913. – № 7/8. – С. 73–88.
 5. Нечаева А. М. Охрана детей-сирот в России: История и современность / А. М. Нечаева. – М. : Дом, 1994. – 176 с.
 6. Положение о городских училищах // Сб. постановлений по Министерстве народного просвещ. – СПб., 1877. – Т. 5 : 1871–1873. – С. 1178–1188.
 7. Цибулько Л. Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20–30-х років XX століття : монографія / Л. Г. Цибулько. – Слов'янськ : ПП «Канцлер», 2007. – 160 с.
- Цытович А. Л. Проект питомника для презрения, воспитания и образования брошенных детей / А. Л. Цытович. – К., 1900. – 56 с.